

Türkmen taryhynyň ak ýoly

Category: Hekaýalar, Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Türkmen taryhynyň ak ýoly TÜRKMEN TARYHYNYŇ AK ÝOLY

Nuh zamanyndan bäri türkmen halky özüniň gahrymanlaryny unutman, agyzdan-agza, nesilden-nesle geçirip gelýär. Dowamy-da şeýle bolup gider oturar. Halk özüniň kalbyna, islegine, maksadyna görä ertekidir rowaýat, dessandyr epos döredýär. Olary ýatdan bilipdirler, bilýärler, bilerler. Halk döredijiliginiň içindäki položitel gahrymanlara guwanýarlar, ýeňişlerine begenýärler. Otrisatel gahrymanlary halamaýarlar, olaryň käbir üstünliklerine, ýeňişlerine gynanýarlar. Olary halk özünden daşda saklaýar. Eposlary, dessanlary, ertekidir rowaýatlary sanap gepi uzaldyp oturmalyň. Olary bilmeýän, eşitmeýän türkmen ýok bolsa gerek. Gepiň tümmek ýerine göz ýetirjek bolalyň!

Sowet döwri diýilýän zamanada özbaşdak, garaşsyz döwleti küýsöp, är ýigitlere baştutanlyk eden ar-namysly, gaplaň ýürekli gerçekler barasyndaky arhiw ýazgylarymyz, taryhymyz gulp astynda saklanýardy. Ylymy-sowatly, görnükli alymlarymyz, taryhçylarymyz munuň ýedi menzil töwereginden baryp bilmediler. Sebäbi gulp astynda Gökdepe galasynyň gahrymanlarça goralysy, ar-namys, Watan üçin başyny goýanlaryň kysmaty baslygyp ýatyrdy. Garaş han ogly Ýomudskiniň «Türkmenler we rewolýusiýa» diýen taryhy eseri saklanýardy. Şol döwrüň diri şaýady N.N.Ýomudskinoň eserinde Jüneýit han, Eziz han hakynda ýazylan hakykat ýatyrdy. Türkmen halky bu gahrymanlar barasynda, ýagny günbatar türkmenler; Eziz han hakynda, Jeýhun kenarynda ýaşaýanlar Jüneýit han barasynda aňsyz zat bilmeýärdiler.

Arhiwdäki taryhynyzy öwrenip halka ýaýmak alymlarymyzyň, taryhçylarymyzyň paýyna düşýärdi. Olar-da Gökdepe galasy, Gazawat söweşi, Türkmensähra gozgalaňy hakynda, Jüneýit han, Eziz han barada dil ýaryp bilmezdiler. Kelam agyz söz açsalar, Sibirden çykaryljakdygyny aýnada gören ýaly anyk aňlaýardylar.

Şeýle-de bolsa, men-men diýen alymlarymyz, taryhçylarymyz Gaýyp Nepesow, Mäti Kösäýew, Baýmuhammet Garryýew, Aga Garryýew, Aman Kekilow, Ata Rahmanow ýöne ýatmadylar. Gadymy şahslardan – «Gorkut atadan» başladylar. Epos yzarlanyp başlandy. Çemçeläp ýygnan eserlerini çanaklap dökdüler. Olaryň başlaryna ýok oýun saldylar. Görgi baryny görkezdiler. Bu aýdylanlary teswirlemek üçin käbir delilnama getirmek zerurlyk edýär. Şonuň üçin geçen wakalardan, gazet-žurnal sahypalaryndaly ýazgylardan tymsal almaly boldy.

Kyrkynjy ýyllaryň ikinji ýarymynda Aşgabadyň pedagogik institutynda «Gorkut atany» öwredip başladylar. Sapakda, esasan, бүтін ömrîni halk döredijiligine bagş eden, hakdan içen, guýmagursak professor Mäti (agamyz) Kösäýew ilkinji bolup «Gorkut atanyň» gatyny açdy. Ýetişibildiginden talyplara eposy ýazdyrardy. Gaýybana okaýan talyplar il içinde «Gorkut atany» okap başladylar. Türkmen halky gahrymanyna guwanyp başaldy. Armaj, guwanç uzaga çekmedi.

«Gorkut ata» eposy halka garşy ýazylan epos diýlip, oňa ýalan töhmeti atdylar. Döwletli iş bitirip, halkyň göwnünden turan alymlardyr taryhçylaryň daşyna halka aýladylar. Birnäçesini basdylar, birnäçesini işinden daşlaşdyryp, Çärjewden, Daşhowuzdan çykardylar. Yzy indegli, yzarlanýan ýagdaýda ýaşamaly, işlemeli boldular. Sözüme gury bolmaz ýaly, 1953-nji ýylyň mart aýynda Aman Kekilowyň, A.Garryýewin «Sowet edebiýaty» žurnalynyň redaksiýasyna ýazan hatlary bilen tanyssak ynamly bolar:

«Sowet edebiýaty» žurnalynyň redaksiýasyna.

SSKP Merkezi Komitetiniň organy «Kommunist» žurnalynyň 1953-nji ýylda çykan 2-nji sanynda çap edilen «Türkmen edebiýatynyň dessançylyk häsiýeti hakynda» diýen makalam ideýa taýdan zyýanly bir makala hökmünde ýazgarylady. «Sowet edebiýaty» žurnalynyň 1952-nji ýylda çykan 12-nji sanynda bolsa meniň şol makalamyň zyýanlydygy we onda goýberlen ýalňyslyklar hakynda ýörite redaksion makala çap edildi.

Men şu ady tutulan makalamy 1940-njy ýylda ýazyp, 1950-nji ýylyň başlarynda «Sowet edebiýaty» žurnalyna hödürledim. Men

özümiň şu makalamda halka garşy «Gorkut ata» kitabyňyň türkmen halkynyň epiki döredijiliginiň ösmeginde rol oýnady diýip görkezmäge synanyşyk etmek bilen, uly ýalňyşlyklar goýberipdirin. «Gorkut ata» kitabyňyň aýry-aýry hekaýalary halk arasynda ýaýrady diýip, nädogry pikirleri subut etjek bolup, men özümiň şu makalamda, şol halka garşy eposdan mysallar getiripdirin.

Men özümiň şu makalam ýazylan döwürde, ýagny «Gorkut ata» kitaby hakynda «Правда» gazetiniň görkezmesine we TKP Merkezi Komitetiniň kararyna çenli onuň halka garşy we reaksiön häsiýetine düşünmändirin. Bu düşüňmezlik bolsa meni makalanda gödek ýalňyşlyklara eltdi.

«Gorkut ata» kitabyňyň reaksiön häsiýeti partiýamyzyň Merkezi Komiteti, partiýa metbugaty hem biziň sowet jemgyýetimiz tarapyndan paş edilenden soň, men özümiň bu meselede goýberen ýalňyşyňa düşüňip, Çärjew döwlet pedagogik institutynyň kommunistleriniň aýyk partiýa ýygnaýynda, Çärjew şäheriniň, Çärjew, Farap, Kaganowiş we Sakar raýonlarynyň mugallymlarynyň maslahatynda hem-de başga ýygnaýlarda «Gorkut ata» kitabyňyň reaksiön manysy hakynda dokladlar etmek bilen, bu meseledäki öz ýalňyşlarym barasynda hem ýörite durup geçdim. Men özümiň goýberen ýalňyşyňa çuňňur düşüňmäge we ony düzetmäge kömek eden partiýa metbugatyna we sowet jemgyýetine çyn ýürekden minnetdardyrin.

Aman KEKILOW,
Mart, 1953 ýyl.

Redaksiýa hat

«Murgap oazisiniň Russiýa imperiýasynyň sostawyna girmegi» diýen makalam «SSSR Ylymlar akademiýasynyň Türkmenistan filialynyň habarlarynda» çap edilipdi (1951-nji ýyl. No 3). Şol makalamda men Ahal tekeleriniň howaýy özbaşdaklygyny tassyklapdyryn. Teke hanlaryny (Nurberdi han, Gowşut han) ideallaşdyrmaklyga ýol beripdirin, munuň özi-de uly ýalňyşlykdyr. Elbetde, meniň bu tassyklamalarymyň we ýalňyşlyklarymyň ählisi «Kommunist» žurnalynyň sanynda

adalatly görkezildi.

Öz ýalňyşlyklaryma her taraplaýyn we çuň paýhaslanmak hem-de akyl ýetirmek bilen, men «Kommunist» žurnalynyň sagdyn, prinsipial tankydyndan özüm üçin degişli netijeleri we sapaklary çykarandygymy hem-de öz tarapymdan goýberlen ýalňyşlyklary düzetmäge we olary ýok etmäge ähli güýjümi sarp etjekdigimi aýtmagy zerur hasap edýärim.

(Professor A.Garryýewiň haty köp derejede gysgaldylyp alyndy. Awtor) («Sowet edebiýaty». Çap etmäge rugsat edilen wagty 18.05.53 ý.).

Gep – çig deri, eýlä-beýlä çekeläp oturmalyň! «Kötek güýçli bolsa, ýüň gazyk ýere girer» diýen türkmen nakyly bilen hatlar baradaky düşünjäni jemlese, kemterlik etmese gerek.

Jüneyit han barasynda gürrüň gozgajak bolsak, turuwbaşdan arhiw materiallaryna daýanmaly bolarys.

Garaşsyzlyk aýy başlan badyna «Ýaş kommunist» gazetinde «Jüneyit han kim bolupdyr?» (05.10.1991 ý.) diýen makala çap edilipdi. Bu makalada Jüneyit hanyň atlysy bolup gulluk eden, Tagta posýologynda ýaşap dünýäden öten, meşhur **Şyhnazar aganyň** beren gürrüňinden söhbet açylýar.

«Jüneyit han türkmeniň ýomut taýpasynyň orsugçy (jüneyit) tiresinden bolup, ady Gurbanmämmet bolmaly. Ol orta daýhan maşgalasynda dünýä inýär. Türkmeniň demirgazyk raýonyndaky ýomut taýpalary Hywa hanlygynyň raýatynda bolupdyr. Jüneyit hana-da öz jüneyit tiresiniň salgydyny ýygnap, Hywa hanyna gowşurmak emeli ýetipdir. Ol Hywa hanyna halallyk bilen gaty gowy hyzmat edipdir.

Şol döwürlerde Hywa hany sözenek keseline sataşýar. Emri güýçli han, bir ýerde tebip, gurrandaz bolsa ýygnaýar, tebiplerden em sorasa, gurrandazlara haýsy tebibiň ýa-da dermanyň em boljakdygyna göz ýetirmek üçin pal atdyrypdyr. Hiç kim onuň derdine em tapmandyr.

Şol döwürlerde garrap, halys tebipçilikden galan bir haýýar kempir pursatdan peýdalanyp, hana em buýrup, uly baýlyga eýe bolmak maksady bilen, Hywa hanynyň huzuryna gelýär. Oýlan

emlerinden göwnühoş halda, handan bir çemçe ganynyň geçilmegini sorap, em salgy berýär. Oña ýüzi açylmadyk 40 sany ýaş gyza el gatsa, derdinden halas boljakdygyny mälim edýär. Han wagty hoş bolup, kempire köp pul berip, gymmatbahaly sowgatlar berip, ony öýüne ugradýar. Gabap saklap oturan tebiplerine we gurrandazlaryna bolsa jogap berip goýberýär. Aslynda kempir «Han dert çekip güýçden gaçandyr, 40 gyza el gatyp bilmez. Soňra-da men jezadan gutularyn» diýen niýet bilen, şeýle elhenç em buýrupdyr. Şondan soň Hywa hany hana mynasyp owadan gyzlary ýygnamagy öz soraýan welaýatlaryna höküm edipdir. Gyz ähli milletlerden ýygnanypdyr. Şonda han üçin bir türkmeniň gyzy hem zorluk bilen alyp gaýdýarlar. Ýañky gyzy alyp gaýdylan türkmen namysa çydaman, Hywa hanyň ýanyna gelýär. Hywa hany ony öldürip, kellesini naýza ildirip, kelläň gapdalynda «Namys yzarlap gelen türkmeniň kellesi» diýen ýazgy goýýar. Sebäp bilen Hywa gelen Jüneýit hanyň gözi şol ýazga düşende, dabanyňa ot basylan ýaly bolup, yzyna dolanýar. Obasyna gelip, namysly ýigitlerden atly-ýaragly nöker jemläp, Hywa gelýär.

Hywa hanyndan ýaña içleri tütäp duran goşunbaşylary, nökerler, ähli ilat hem Jüneýit hana tarapdar bolýarlar. Şeýdip Hywanyn azgyn hanyň kellesi alynýar. Soňra Jüneýit han ähli Hywa ýurdunyň emeldarlaryna, wezir-wekillerine maslahat edip, Hywa täzeden han belleýär. Jüneýit handa han bolmak niýeti-de bolmandyr. Jüneýit hanyň döwründe ogurlyk, talaňçylyk, aýagy egri basmaklyk aýalda-erkekde bolmandyr. Namyslaryny ýere dökeninden ölenini yüz paý oňat görýän sylaşykly halk bolupdyr.

Jüneýit han näme iş etse-de, hemişe il bähbidini arapdyr. Onda millet saýlamak ýa-da ogul-gyzyna, öz ýakyn garyndaşlaryna başga hili seredip, gol ýapmak, baýlyk toplamak niýeti bolmandyr. Ol türkmeniň ähli tireleriniň han-beglerine birikmek üçin ilçä, töwellaçy ýollapdyr. Jüneýit han ýurt soran ýyllarynda bir adamyň pully gapjygy gaçan ýagdaýynda, şol gapjygyň iki tarapyndan sowlup geçilipdir. Eýesi gelip el urýança bir adam hem şol pully gapjyga el urmandyr, hatda ony almak barada pikir etmegi-de uly günä hasaplapdyrlar. Hatda

ondan aňyrda uly jenaýar bardyr diýip çaklama edilmändir. Hemişe ululara hormat bilen geňeş salnypdyr. Jüneyit hanyň tutýan ýoly erbedem dälidi» diýip, makalada Şyhnazar aga gürrüňini soňlaýar.

Gazanjyk, Gyzylarbat etraplarynda ýaşy ýetmişe ýetip barýan adamlardan (90-njy ýyllarda -t.b.) Jüneyit han barasynda öwgüli sözleri eşitmek bolýar. Şolaryň biri barada söhbet açalyň. Oňa **Şyhy aga Teke ogly** diýýärler. Emgek baryny görüp, öz iline sag-aman gowşan adam. Ol Isgender obasynda ýaşap, birki ýyllykda ýurduny täzeledi. O pahyr aşa zehinlidi. Şyhy aganyň saglygyny soramaga öýüne bardym. Çay başynyň gürrüňi başlady. Gürrüňden-gürrüň çykarlary, Jüneyit han barada gürrüňiň üsti açyldy. O pahyr hanyň adyny «Han Jüneyit» diýip tutdy.

«Han Eýrana geçmek maksady bilen, Ortaguýuda birnäçe aýlap goş basyp ýatdy. Sowet döwleti ony ýek görse-de, il-gün oňa aşa sarpa goýýardy. O döwürdr Hywa kerwen gurap argyşa gidilerdi. Hywa ýoly han Jüneyidiň üstünden geçerdi. Olaryň Han bilen özara gatnaşygy, arkalaşygy bardy. Bardy-geldi han Jüneyit bir baýa ýumuş salsa, onuň bitmejek gümany bolmazdy. Weli kakaň (belli baý) owadan al sakar aty bardy. Ony toýa-tomaşa diňe özi münardi. Han Jüneyit iki sany alaşa iberip: «Weli baý aty maňa bersin» diýip, sargyt edende, şol aty berip goýberdi. O wagtlar bedewleri adamlar öz başyna deňärdi. Han Jüneyidiň atlary kowsa ýetýän, gaçsa gutulýan bedewler bolupdyr.

«Han Jüneyit döwlet bilen ýaraşyk etjekmiş» diýen gürrüň il içine ýaýrap başlady. Ol ýaraşyk ugra barmandyr. Şondan soň «Han Jüneyit Eýran geçjekmiş» diýen habar eşdiligine başlandy. Biz şol ýyllarda Gyrađeňde ýaýlalarydyk. Gys aýyna çenli oturardyk. Gyşyň başynda gyşlanylýan ýerlere, mal üstüne bölek-bölek bolup göçerdik. Eşidilen habar dogry bolup çykdy. 1928-nji ýylyň güýzüniň soňky aýynda han Parawbibini obasynyň gündogaryndan, **Musanyň gädiginiň** üsti bilen geçip, Gyrađeň oýuna geldi.

Biz mal-garasynyň suwsuzdygyny bilip, ýol ýakasyndaky guýyň

başyna ýygnanyp, dört-bäş ahyry suwdan dolduryp goýupdyk. Han Jüneyde suwuň taýýarlygyny habar etdik. Ol: «Eden aladaňyza Taňry ýalkasyn! Men suwlanmaýyn. Geçip gideýin. Bilip bolmaz pelek işini, soň bir wagtlar Jüneyit hanyň leşgerini suwlandyrypsyňyz diýip, başyňyza ýok oýun salmaklary ahmaldyr. Menden size hiç wagt zeper ýetmesin» diýip, nökerleri bilen geçip gitdi. Hanyň aty bozdy (akdy). Han Jüneyit bihal adam däl eken. 8-9 ýyldan soňra NKWD-äň jansyzlary: «Han Jüneyde kömek edipsiňiz» diýen ýalan töhmet bilen, birnäçe mysapyr adamlaryň başyna ýetdiler. Şolaryň biri-de mendim. Han Jüneyit şol gidişine **Ejegül çoňňalyň** gündogaryndaky şyr takyrlykda ýük ýazdyrýar. Niredendir bir ýerden **Ýegejan hajy** gelýär. «Ýegejan hajy Burkut atanyň ýerdäki wekili» diýerdiler. Şeýle bolmagy-da ahmal. Ony gören, bilýän adamlardan häzir-bu güne çenli ýaşap ýörenler tapylýar. O pahyry men-de telim gezek gördüm. Hudaýyň bendesi, il-gün «Ýegejan kaka, ýer-ýurt ýagyna mätäç» diýip duýdursa, haýsy-da bolsa bir depäniň üstüne çykyp bürenip, gözýaş etse, Hudaý tarapyn ýagyn ýagardy. Belkem, Ýegejan haja sataşjagy han Jüneyide-de Hudaý tarapyn aýan bolandyr. Muny Alla bilmese adam bilmeýär. Garaz, Ýegejan kaka, şol şyr takyryň golaý günbataryndaky galbanyň üstüne çykyp, bürenip ýatyp, gözýaş edipdir. Han ýagşy suwlananyndan soň ýola rowana bolýar. Etrek derýasyna baryp Harolumdan geçmeli bolanda, kiçiräjik çaknyşyk bolýar. Şol ýerde üsti ýükli maýasy batyp galýar. Soňra il-gün ol maýany batgadan çykaryp, han Jüneyide eltip berýärler. Şol mahal hanyň 50-60 nökeri bardy. Olaryň arasynda biziň tanaýan adamlarymyzdan öz ogly Eşşi, Körje, Mergen, Guljan gülek dagy bardy» diýip, Şyhy aga sözünü tamamlady.

Alymlarymyzyň, taryhçylarymyzyň öňünde türkmeniň dogruçyl, hakyky, hususy taryhyny, täzeçe taryhyny döretmek ýaly abraýly, jogapkärli wezipe bar.

Ýurdumyz Garaşsyzlygyny alanyndan soň mekdep okuwçylaryna Türkmenistanyň hakyky taryhyny öwretmegiň uly syýasy ähmiýeti boldy. Hakyky taryhymyz, asylly däplerimiz adama howa ýaly gerek bolup duran päkize durmuşda arassa ahlak,

ynsanperwerlik, Watany, halkymyzy söýmek ýaly häsiýetleri terbiýelemekde bahasyna ýetip bolmajak gymmatlykdyr.

Türkmenistanyň Bilim ministrliginiň IV klas üçin «Türkmenistanyň taryhy» okuw programmasyna Jüneýit han, Eziz han diýen temalar girizildi IV klasyň taryh mugallymlarynyň elinde şol tema degişli gollanma ýokmuka diýip oýlandym. Olara delalaty deger diýen niýet bilen, şu makalanyň başyny çatdym. Ýokardaky hanlar barasynda Garaşhan ogly Ýomudskiniň «Türkmenler we rewolýusiýa» diýen eserinde giňişleýin berlendir.

1916-njy ýylyň gozgalaňy, Mergen arçyn, Esen han, Babagylyç, Madritow barasynda «Atbaýrak» romanynda giňişleýin arhiw materillary bardyr.

Tatar ÜÝŞMEKOW. Taryhy makalalar